УДК 94 (438)

Ірина Федорів, Ярослав Оленич

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

У статті проаналізовано історико-славістичну спадщину А. Петрушевича. Досліджено погляди ученого на проблему походження слов'янських народів. З'ясовано його внесок у наукове вивчення стародавньої історії слов'ян.

Ключові слова: А. Петрушевич, історична славістика, етногенез слов'ян, слов'янські держави, цивілізація.

Слов'янські народи зробили чималий внесок в історію і культуру людства. Немає сумніву у важливості вивчення передусім особливостей їхнього походження та суспільної еволюції. Актуальна проблема з'ясування уявлень і знань українців про слов'янські народи вимагає дослідження рецепції історії слов'ян українськими галицькими ученими XIX ст.

Однією із найбільш помітних постатей української історичної думки Східної Галичини другої половини XIX ст. був Антон Петрушевич. Учений залишив вагомий науковий спадок, тематично багатоаспектний і надзвичайно об'ємний. Дослідники високо оцінили напрацювання А. Петрушевича у галузі етнографії, краєзнавства, релігієзнавства, історії, літератури тощо. Внесок ученого в розвиток славістики ще не був предметом окремого дослідження. Однак, окремі аспекти слов'янознавчих студій галицького історика досліджували А. Королько [1], О. Колосовська [2–3], І. Куций [4–7].

Мета статті – проаналізувати виклад А. Петрушевичем концепції етногенезу слов'ян та процесу раннього державотворення слов'янських народів. З-поміж основних дослідницьких завдань виділимо наступні: опрацювати джерельну базу з окресленої проблеми; з'ясувати мотиви, які спонукали науковця до вивчення історії слов'янських народів; виявити особливості його концепції етногенезу слов'ян; висвітлити виклад дослідником процесу раннього державотворення слов'ян; узагальнити внесок А. Петрушевича в розвиток української славістики.

Науковий інтерес ученого до історії слов'янських народів визначався низкою чинників. Основними факторами, які сформували науковий інтерес науковця до славістики були: національно-культурне відродження слов'ян, пошук національної ідентичності, плідна співпраця з європейськими славістами тощо. Непересічну роль відіграли риси характеру галицького ученого: прагнення до знань, допитливість, працелюбність, знання з історії, філології та літератури. Наукові праці А. Петрушевича, загальною кількістю близько 250 позицій, з історії, етнографії, археології, філології і слов'янознавства гідно оцінені тогочасним науковим світом, а сам автор обирався членом Петербурзької та Краківської академій наук, почесним членом Бухарестської академії, членом Імператорського археологічного товариства в Москві, членом Чеської матиці, а також – почесним членом багатьох громадських і наукових товариств. За значні наукові досягнення А. Петрушевич був удостоєний почесного звання доктора історії Київського та Одеського університетів [2, с. 190].

Розпочав вивчення стародавньої історії слов'ян А. Петрушевич із публікації у 1855 р. розвідки "Слов'яни, їх стародавні поселення і утворення між ними

перших слов'янських держав" [8]. Потрібно відзначити, що науковець не залишив спеціальної узагальнюючої праці, у якій було б подано цілісну картину минулого слов'ян. Наукові дослідження А. Петрушевича із цієї проблеми об'єднані в тематичні збірники – "Питання і відповіді. Бібліографічно-історичні листи" (1893 р.) [9], "Лінгвістично-історичні дослідження" (1893 р.) [10], "Лінгвістично-історичні роздуми" (1887 р.) [11].

Детальний аналіз праць А. Петрушевича показує, що їх автор був обізнаний із усною народною творчістю, міфологією, звичаями та обрядами слов'янських народів. Ґрунтовно проаналізував античні, візантійські, давньоруські й західноєвропейські писемні пам'ятки. В основі історико-славістичних досліджень ученого були топонімічні, лінгвістичні, матеріальні, археологічні джерела. Однак, славіст вважав, що найдавнішим джерелом до історії та культури слов'ян є мова. Власне, на основі методу порівняльної лінгвістики вчений обґрунтував більшу частину своїх наукових гіпотез та теорій. Часто траплялося, що лише співзвучність географічних назв, етнонімів, міфічних чи історичних осіб, які відносились до різних історичних періодів чи епох й стосувалися різних місцевостей, приводила А. Петрушевича до думки про спільність походження цих назв. Певна подібність звичаїв, обрядів, етноментальних рис стародавніх племен, також у період середньовічних чи нових часів була для нього достатнім аргументом для зарахування цих народів до числа прямих предків слов'ян.

Концепція етногенезу слов'ян у науково-історичних схемах А. Петрушевича зазнавала постійної трансформації і в остаточному варіанті суперечливо поєднувала елементи азійської і наддунайської теорії походження слов'ян. У своїх ранніх наукових працях, український історик, як і російський дослідник М. Надєждін, генетичні витоки слов'ян шукав в Азії – "спільній колисці всього людського роду" [8, с. 2]. На думку А. Петрушевича, народи генетів (енетів), які були відомі ще Гомерові в межах південного берега Чорного моря, на півострові Мала Азія, могли бути предками венедів [8, с. 2]. Згідно гіпотези науковця, шлях венедів до Європи пролягав через Балканський півострів, який "з глибокої давнини і до сьогодні проник слов'янським характером" [8, с. 2]. Згодом, слов'яни з наддунайських земель протягом I–IV ст. мігрували в Карпатський регіон, звідки розселились по всіх напрямках в Європі [8, с. 4–5]. "Таким чином, – підсумовував дослідник, – Карпати є початковим гніздом слов'янського народоселення в Європі" [8, с. 1].

Незважаючи на здобутки національної і зарубіжної славістики, А. Петрушевич у 80-х рр. XIX ст. не відмовився від гіпотези про азійську прабатьківщину слов'ян, доповнивши її новими фактами. За твердженням історика, слов'яни походять з Бактрії, оскільки окремі елементи одягу слов'ян, міфологія та релігійна система слов'янських народів мають виразне іранське походження [10, с. 572]. А. Петрушевич наголошував, що є два головні періоди в історії давніх слов'ян. Перший – пов'язаний з Азією, де всі слов'яни називалися сербами – покровителями культу сонця. Другий період почався з переселенням їх до Європи і використання з VI ст. н. е. етноніму "слов'яни" – мешканці водних країв [10, с. 101]. Історик був переконаний у тому, що слов'яни не самі, а "разом з кельтами і німцями залишили свою арійську прабатьківщину і переселилися в Європу" [10, с. 57]. У пізніших славістичних розвідках А. Петрушевич відмовлявся локалізувати осередок розселення слов'янських племен у Карпатських горах. Заперечуючи цього разу теорію М. Надєждіна, науковець стверджував, що "слов'яни заселяли великі наддунайські рівнини, а в Карпатських ущелинах переховувались лише малі, розбиті племена" [10, с. 197]. Додамо, що учений, датуючи окремі періоди та епізоди зі стародавньої історії слов'ян, висловлював загальні положення, обмежуючись виразами – "з найдавніших часів", "з давніх-давен", "з тих часів", "з перших століть християнства" тощо.

Зауважимо, що висунута істориком теорія походження слов'ян частково розкриває цивілізаційні уявлення та погляди автора. Вихідним пунктом теорії А. Петрушевича є теза про повну рівноправність слов'ян зі стародавніми європейськими народами: греками, римлянами, германцями. За твердженням ученого, "слов'яни є старожилами Європи" [10, с. 96]. Слов'яни входять до групи великих, класичних народів. Окрему категорію складають напівдикі азіатські племена [10, с. 464]. У численних наукових аргументах, історик прагнув довести високий рівень культурно-освітнього розвитку давніх слов'ян. "В придунайських краях, – читаємо у А. Петрушевича, – слов'яни були в давніх і тісних зв'язках з римлянами, слов'янська знать одружувалася з римськими жінками – відповідно запозичувала римську і грецьку культуру та мову" [10, с. 104]. Щоб підкреслити тривалість цих відносин, А. Петрушевич вважав предками слов'ян скіфів-землеробів [10, с. 103]. Історик писав про миролюбний характер слов'янських народів, їх веселу музикальну вдачу, яка якісно вирізнялася на "фоні варварського жахіття" [10, с. 132].

Антон Петрушевич визначив також роль і місце німецького чинника у слов'янській історії. В інтерпретації вченого, слов'янські й німецькі племена мали спільне індоєвропейське походження і близьку лінгвістичну спорідненість. Мовний поділ, релігійне і політичне управління виникає тільки в Європі [10, с. 587]. Дослідник був переконаний у тому, що німців і слов'ян роз'єднали кельтський і римський елемент, який мав значний вплив на формування німецького етносу [10, с. 588]. Учений акцентував на антропологічних і расових особливостях німців та слов'ян, зокрема східних. З цього приводу А. Петрушевич писав: "Північна Русь не втратила своєї русько-слов'янської народності. В Європі немає більш панівного народу, який не змішався з кров'ю інших інородців – циган і євреїв" [10, с. 73]. Викладаючи свої цивілізаційні погляди та уявлення, А. Петрушевич оперував визначеннями: "колиска арійського племені", "арії", "індоєвропейці", "раса", "ступень культурного розвитку". У наукових працях ученого простежується прагнення автора науковими аргументами довести "чистоту і арійкість" слов'ян, підкреслити рівність слов'янського і німецького народу, наголосити на їх мирному минулому. А. Петрушевич вказував на необґрунтованість поглядів німецьких учених, котрі стверджували, що Німеччина була колискою індоєвропейців [10, с. 418–419].

Запропонована А. Петрушевичем концепція етногенезу слов'ян через недостатню аргументацію, не отримала в наукових колах належної підтримки. Так, І. Франко критично оцінив методи та принципи дослідження українського історика, наголосив на невідповідності історичних джерел з науковими висновками А. Петрушевича [12, с. 259].

Чільне місце в історико-славістичній спадщині А. Петрушевича займає проблема первісного розселення слов'ян. Перебільшуючи авторитет "Повісті минулих літ" як найдостовірнішого історичного джерела, науковець некритично сприйняв свідчення Нестора про переселення слов'ян з наддунайських земель у басейн Вісли, Ельби і Одри, доповнивши її лише загальновідомими аргументами [10, с. 99]. Особливу увагу учений звернув на розселення слов'янських племен радимичів і в'ятичів. Згідно гіпотези А. Петрушевича, ці племена поселилися в басейні Оки і Волги не пізніше кінця VI ст. [11, с. 84]. Далі дослідник уточнював: "по добрій волі або під чужим тиском, одна частина привіслянських жителів з басейну Вісли, Ельби і Одри, під проводом Радима і В'ятка, відправились на північний схід. Немає сумнівів, що в цей час вся середня Русь, тобто Волинь і середньо-придніпрянська Русь (поляни), були вже постійно і міцно заселена. По цій причині привіслянським вихідцям, окрім Білорусії залишався північний схід, де вони боролися з фінами, племенами чудь і меря" [10, с. 97–98].

У поле дослідницької уваги А. Петрушевича потрапило слов'янське плем'я дулібів. Батьківщину дулібів учений локалізував у південній частині Паннонії, яка прилягала до Каринтії [10, с. 138]. За інтерпретацією дослідника, вони, разом з аварами, здійснювали військові походи на Візантійську імперію, однак, прагнучи скинути ярмо Аварського каганату, дуліби в V–VI ст. мігрували в південну частину чеської землі [10, с. 138]. Появу дулібів у верхів'ях Західного Бугу учений відносив також до V–VI ст., однак зауважував, що через Карпатські гори переселилась менша їх частина. Більшість дулібів залишилась на території Чехії [10, с. 114]. Слід зазначити, що А. Петрушевич переконував про романське (румунське) походження дулібів. "Назва дуліби слов'янська, – писав історик, – однак, плем'я римське, – слов'янізовані румуни. "Поселившись між місцевими слов'янськими племенами і як іншонародці зберегли свою первісну назву, поки з часом, не з'єднались зі слов'янськими жителями в один чеський і руський народ" [10, с. 141]. На нашу думку, А. Петрушевич таким чином прагнув вкотре підкреслити зв'язок між романо-германською та слов'янською цивілізаціями.

Заслуговує на увагу полеміка А. Петрушевича з польськими істориками та його критика польських історичних джерел. Так, дослідник не погоджувався з міркуваннями польського публіциста М. Горжовського, котрий доводив, що київські поляни є вихідцями з території Польщі. А. Петрушевич переконував, що теорія польського науковця ґрунтується на невірному перекладі "Повісті минулих літ" Нестора його ж співвітчизником А. Бельовським, тому вона не має наукової вартості [13, с. 1]. Український учений наголошував на політичній тенденційності тверджень М. Горжовського, оскільки польський історик, таким чином, прагнув поширити законні права Речі Посполитої на українські землі [13, с. 2].

Антон Петрушевич звернув увагу на особливості утворення держави Само. Виникнення першої держави слов'ян, на думку А. Петрушевича, пояснюється зовнішніми чинниками, – а саме агресивною військовою діяльністю аварів і франків. Дослідник висловив сумніви стосовно франкського походження правителя Само. Ім'я "Само" А. Петрушевич виводив від кореня слова "сім'я". Для порівняння він наводив імена слов'янських правителів – "Семовит", "Семомисл" [14, ч. 33]. Все ж, у поставленому питанні А. Петрушевич не зумів запропонувати цілісного і вичерпного бачення цієї проблеми, однак заслуговує на увагу його прагнення відійти від визнання німецького фактора як домінуючого в утворенні держави Само.

Процес раннього державотворення у Чехії, Польщі та Словаччині не знайшов ґрунтовного висвітлення в наукових працях А. Петрушевича. Однак, він стверджував, що не скоріше, як на початку IX ст. згадується Моравія, яка отримала назву від р. Морави. Дослідник писав про нітранського князя Прибіна (805–860), міжусобиці перших чеських князів, їх боротьбу за владу. Зародження державності в Чехії і Польщі А. Петрушевич пов'язував з потребою власної оборони від німецької військової агресії [15 с. 9]. Учений побіжно, декількома тезами, згадав про Моймира I (795–846), династію Пржемисловичів, зауважив, що вони прийняли королівський титул [15, с. 9].

Отже, проведений аналіз наукових праць А. Петрушевича дозволяє стверджувати, що історик намагався подати власну концепцію походження слов'ян, проявляв науковий інтерес до процесу їх раннього державотворення. Погляди А. Петрушевича на історію слов'янських народів сформувалися під впливом подій суспільно-політичного та культурного характеру у цих народів у XIX ст. Учений стверджував про унікальність історичної ролі слов'ян та протиставляв їх романо-германській цивілізації.

Внесок А. Петрушевича в розвиток української історичної славістики не можна оцінити однозначно. Попри очевидну суперечливість, хибність багатьох його наукових теорій і гіпотез, він все-таки зумів залучити до наукового обігу

значну кількість джерельного матеріалу, зокрема лінгвістичного. Окремі наукові узагальнення та твердження історика зберігають і до сьогодні наукову вартість.

Список використаних джерел

1. *Королько А.* Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук / 07.00.01. – Історія України. – Івано-Франківськ, 2002. – 200 с. 2. *Колосовська О.* Формування славістичної бібліотеки Антона Петрушевича / О. Колосовська // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 190–201. 3. *Колосовская О.* Библиотека Антония Петрушевича – универсальное славистическое собрание второй половины XIX – начала XX в. // [Електронний ресурс] http:// dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/ha/12345/31401/29-Kolosovskaya. 4. *Куций І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830 – 1894): рецепція національної історії / І. Куций. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с. 5. *Куций* І. Спроби цивілізаційної самоідентифікації в українській історіографії Галичини XIX ст. / І. Куций // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 10. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 288–295. 6. *Куций І.* Проблема етногенезу слов'ян та українського народу в галицькій історіографії XIX століття / І. Куций // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2002. – С. 165–169. 7. *Куций І.* Галицьке русофільство XIX ст.: ґенеза історичної свідомості / І. Куций // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 72–83. 8. *Петрушевич А.* Словене, ихъ древнія жилища и образованіе между ними первыхъ словенскихъ государствъ / А. Петрушевич // Семейная библиотека. – 1855. – Кн. 1. – С. 1–11. 9. *Петрушевич А.* Вопросы и отвѣты. Библіографическо-историческія письма / Антон Петрушевич. – Львовъ: Иждивеніемъ Института "Народный Домъ", 1893. – 149 с. 10. *Петрушевич А.* Лингвистическо-историческіи изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окресностей його, съ воззрѣніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайськихъ странъ въ предкарпатскія области / А. Петрушевич. Выпускъ I–III. – Львовъ: Иждивеніемъ Института "Народный Домъ", 1893. – 660 с. 11. *Петрушевич А.* Лингвистическо-историческіи разсужденія / А. Петрушевич. – Львовъ: Изъ типографіи ставропигійского Института, подъ управленіемъ О. И. Тарнавского, 1887. – 121 с. 12. *Мельник Я.* "Без батька, без матері". Антін Петрушевич: сильветка Івана Франка / Я. Мельник // Українське літературознавство. – Вип. – 72. Львів. – 2010. – С. 239–267. 13. *Петрушевич А.* Кіево-польская земля и Polska / А. Петрушевич // Слово. – 1876. – Ч. 3–4, 32–33, 38, 53. 14. *Петрушевич А.* Где умер св. Мефодий? / А. Петрушевич // Слово. – 1884. – Ч. 140–143; 1885. – Ч. 1, 3–8, 10–18, 20–38. 15. *Петрушевич А.* О подложныхъ старочешскихъ письменныхъ памятникахъ. Суде Любуши, Евангельскомъ отривк св. Іоанна, Краледворской рукописи и подложныхъ чешскихъ глоссахъ въ пражской рукописи Mater Verborum / А. Петрушевич. – Львовь: Типография Ставропигійского Института, 1878. – 208 с.

Ирина Федорив, Ярослав Оленич

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГЕНЕЗА И СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

В статье проанализировано научно-историческое наследие А. Петрушевича. Исследованы взгляды ученого на проблему происхождения славянских народов. Выяснено его вклад в научное изучение древней истории славян.

Ключевые слова: А. Петрушевич, историческая славистика, этногенез славян, славянские государства, цивилизация.

Iryna Fedoriv, Yaroslav Olenych

PROBLEMS ETHNOGENESIS AND THE PROCESS OF STATE OF THE SLAVIC PEOPLES IN ANTON PETRUSHEVYCH'S SCIENTIFIC HERITAGE

The article analyzes the scientific and historical heritage Anton Petrushevych. Studied the views of scientists to the problem on the origin of the Slavs. It was shown his contribution to the scientific study of ancient history Slavic.

Key words: A. Petrushevych, historical Slavic Studies, Slavic ethnogenesis, Slavic state, civilization.